

فن‌شناسی اشیای فلزی محوطه‌های عصر آهن شمال و

شمال غرب ایران با استفاده از متالوگرافی

عاطفه رسولی^۱، علیرضا هژبری نوبری^{۲*}، هاییده خمسه^۳

۱. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. استاد دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

۳. استادیار دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۳/۲۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۷/۲۱

چکیده

در تبیین باستان‌شناسی عصر آهن شمال و شمال غرب ایران، مطالعه آثار فلزی به دلیل ارزش‌های فنی نهفته در آن‌ها از اهمیت خاصی برخوردار است. زیرا اساس گاهنگاری عصر آهن فلات ایران منطقه شمال غرب، به‌ویژه محوطه حسنلو است و در حقیقت فن فلزگری در این دوره از این منطقه به مناطق دیگر فلات ایران راه پیدا می‌کند. در این پژوهش شناخت چگونگی روش‌های ساخت آثار فلزی محوطه‌های شمال و شمال غرب ایران در عصر آهن به لحاظ روش‌های ساخت اشیای فلزی مورد بررسی قرار گرفته است. بدین منظور آزمایش متالوگرافی بر روی آثار فلزی محوطه‌های عصر آهن گوهر تپه و گورستان لفورک در استان مازندران واقع در منطقه شمال ایران و محوطه‌های عصر آهن حسنلو، کردلر تپه، هفتوان تپه، زیویه و گورستان مسجد کبود، واقع در منطقه شمال غرب ایران انجام گردید و از هر هفت محوطه عصر آهن شمال و شمال غرب ایران، یک نمونه شی فلزی برای آزمایش متالوگرافی انتخاب گردید. در این پژوهش، با استفاده از روش میکروسکوپی الکترونی روبشی به بررسی روش‌های ساخت آثار فلزی پرداخته شد. نتایج حاصل از این آزمایش نشان می‌دهد که عمده‌ترین روش‌های ساخت آثار فلزی در این محوطه‌ها چکش کاری گرم و ریخته‌گری بوده است.

واژگان کلیدی: متالوگرافی، عصر آهن، فلزکاری، باستان‌شناسی، شمال، شمال غرب

*مسئول مکاتبات: تهران، جلال آل احمد، پل نصر، دانشگاه تربیت مدرس، کد پستی: ۱۱۱-۱۴۱۱۵

پست الکترونیکی: Hejebri@modares.ac.ir

«این نشریه با احترام به قوانین اخلاق در نشریات تابع قوانین کمیته اخلاق در انتشار (COPE) است و از آیین‌نامه اجرایی قانون پیشگیری و مقابله با تقلب در آثار علمی پیگیری می‌نماید.»

۱. مقدمه

«بر اساس یافته‌های باستان‌شناختی، در هزاره دوم قبل از میلاد استفاده از فلزات در فلات ایران و دیگر مناطق همجوار گسترش چشمگیری پیدا می‌کند» [1]. از آنجاکه ساخت اشیای فلزی در عصر آهن وارد مرحله تازه‌ای می‌گردد، شناخت روش‌های ساخت آن‌ها از مسائل اساسی فلزگری این دوره تلقی می‌گردد. «درواقع این عصر با پیشرفت کوره‌های ذوب فلز و ساخت اشیای فلزی با روش‌های پیچیده همراه است» [2]. «در محوطه‌های عصر آهن شمال غرب ایران، فلزگری در سطح پیشرفته‌ای انجام می‌شده و در حقیقت گسترش دامنه سنت فلزگری این منطقه را می‌توان در نقاط مختلف ایران مشاهده کرد» [1]. خلأ دانشی موجود در این پژوهش، فعالیت‌های بسیار محدودی است که در زمینه متالوگرافی و شناخت بهتر روش‌های ساخت اشیای فلزی عصر آهن انجام شده است. از جمله سؤالاتی که در این پژوهش مطرح است، این است که برای ساخت اشیای فلزی منطقه شمال و شمال غرب ایران بیشتر از چه روش‌هایی استفاده می‌شده است؟ یا اشیای فلزی مکشوفه از این مناطق در عصر آهن به لحاظ فن و ساخت تا چه اندازه با یکدیگر قابل مقایسه هستند؟ فرضیه پژوهشی حاضر در پاسخ بدین مسئله این است که بر اساس اشیای فلزی و قالب‌های ذوب فلز به دست آمده از محوطه‌های عصر آهن شمال غرب ایران به‌ویژه محوطه‌های حسنلو و زیویه، که اکثر آن‌ها دارای نقوش برجسته و فن ساخت بالایی هستند و با توجه به اشیای فلزی محوطه‌های عصر آهن منطقه مازندران که بیشتر آن‌ها شکل بسیار ساده‌ای دارند و فاقد تزیینات می‌باشند، می‌توان گفت پیچیدگی و تنوع بیشتری در روش‌های ساخت اشیای فلزی محوطه‌های عصر آهن شمال غرب نسبت به منطقه شمال ایران دیده می‌شود. جهت پی بردن به روش‌های ساخت آثار فلزی مطالعات دقیق و آزمایش‌های متالوگرافی ضروری است، که این پژوهش سعی در روشن نمودن این ابهامات دارد. از بین نمونه‌های فلزی که برای انجام آزمایش متالوگرافی انتخاب گردیدند، علاوه بر ابزارهای جنگ از اشیای

زینتی نیز استفاده شده است. زیرا روش‌های ساخت و نوع تزیینات به کاررفته در ابزارهای جنگ با اشیای زینتی در برخی از محوطه‌ها متفاوت است. همچنین این اشیای از نظر ابعاد و شکل با یکدیگر متمایز هستند و این امر به شناخت بهتر روش و سبک ساخت این اشیای کمک می‌کند.

۲. پیشینه پژوهش

در زمینه فلزگری منطقه شمال و شمال غرب ایران مطالعات زیادی انجام گردیده است. «موری (Morrey) در سال ۱۹۷۱م، مطالعات گسترده‌ای را در زمینه روش‌های ساخت اشیای مفرغی محوطه حسنلو در منطقه شمال غرب ایران انجام داد. پژوهش‌های موری نشان داد که بیشتر ابزارهای جنگ محوطه حسنلو به روش ریخته‌گری قالب‌ریزی شده است. در سال ۱۹۷۴م. پژوهشی توسط ماکسول-هیسلاپ (Maxwell-Hyslop) در مورد ذوب و قالب‌گیری خنجرهای مکشوفه از محوطه‌های عصر آهن شمال غرب ایران انجام گردید. به نظر آن‌ها اغلب این خنجرها به روش ریخته‌گری ساخته شده‌اند. لویی واندنبرگ (Vanden Berghe) در سال ۱۹۷۹م. در مورد ابزارهای جنگ مکشوفه از محوطه‌های عصر آهن منطقه شمال غرب ایران مطالعات باستان‌شناسی انجام داد» [1]. «مدوسکایا (Medvedskaya) در سال ۱۹۸۲م. در زمینه چگونگی ساخت خنجرهای مفرغی عصر آهن محوطه حسنلو بررسی‌هایی را انجام داد. مدوسکایا بر این عقیده بود که بیشتر خنجرهای مفرغی مکشوفه از حسنلو به روش ریخته‌گری ساخته شده است.» [2]. اقدامات مهم دیگر در زمینه فلزگری محوطه‌های عصر آهن شمال غرب ایران، توسط رابرت دایسون (Dyson) در سال ۱۹۸۹م. در مورد نحوه ساخت اشیای زینتی محوطه حسنلو صورت گرفت. «از نظر دایسون بیشتر اشیای زینتی حسنلو شامل الگوها و دستبندهای مفرغی که به صورت مفتول‌های ساده هستند، به روش چکش‌کاری گرم ساخته شده‌اند. در سال ۱۹۸۹م. توسط پیگوت (Piggot) مطالعاتی در مورد ذوب فلز در محوطه حسنلو انجام گردید، از نظر وی بیشتر

کاوش‌های محوطه حسنلو در جنوب دریاچه ارومیه، تعداد فراوانی اشیای آهنی و مفرغی به دست آمد. حجم زیادی از اشیای مفرغی و آهنی مکشوفه از محوطه حسنلو نشان‌دهنده رونق فلزگری در این منطقه از فلات ایران بوده است [4]. طبق بررسی‌های انجام‌شده، "ساکنین حسنلو سنگ مس و سنگ آهن موردنیاز خود را از معادنی که احتمالاً در اطراف این محوطه وجود داشته، تأمین می‌کرده‌اند" [5]. "از دلایل دیگر پیشرفت فن و هنر فلزگری این منطقه، علاوه بر وجود معادن فلزات و ذخایر سوخت، تکامل کوره‌ها و قالب‌های ذوب فلز بوده و در برخی از محوطه‌های عصر آهن چون حسنلو تعداد زیادی از این قالب‌های ذوب فلز به دست آمده است" [6]. این در حالی است که نقش دولت‌های نیرومند در همجواری این منطقه چون اورارتوها، ماناها و آشوری‌ها که فلزگران بسیار ماهری بودند را نمی‌توان در پیشرفت فلزگری محوطه‌های عصر آهن شمال غرب ایران نادیده گرفت" [7]. در تعدادی از محوطه‌های عصر آهن مازندران در شمال ایران نیز تعدادی ابزار و لوازم آهنگری و یک کارگاه آهنگری به دست آمد که از آن جمله می‌توان به محوطه‌های شیشار تپه و لفورک اشاره کرد. "همچنین از این دو محوطه تعدادی قالب سنگی یک تکه کشف گردید که احتمالاً با استفاده از این قالب‌ها فلزات را به صورت شمش درمی‌آوردند" [8].

۵. معرفی محوطه‌های باستانی

"منطقه شمال و شمال غرب ایران به دلیل دارا بودن بارندگی مناسب و وجود مراتع سرسبز و چمنزارها، حاصلخیزی خاک و دشت‌های مسطح و همچنین وجود رودخانه‌های پرآب، چشمه‌ها و آب‌های زیرزمینی کافی، همواره موردتوجه جوامع انسانی به‌ویژه در عصر آهن بوده است" [9]. "منطقه آذربایجان از نظر طبیعی بخشی از فلات ایران به شمار می‌آید، که به شکل مثلثی منطقه میان دریای خزر، بین‌النهرین و دریای سیاه را فراگرفته است. در مرکز این فلات پهناور دشت‌های وسیعی مانند: تبریز، مرنند، مراغه، مغان و اردبیل قرار گرفته‌اند" [10].

خنجرهای مکشوفه از حسنلو به روش ریخته‌گری ساخته شده‌اند. در سال ۱۹۸۹م. توسط مورگن (Morgen) مطالعاتی در زمینه نحوه ساخت خنجرهای مفرغی محوطه‌های عصر آهن شمال ایران انجام شد و نتیجه تحقیقات وی نشان می‌دهد که بیشتر این آثار فلزی به روش آهنگری ساخته شده‌اند» [1]. همچنین در سال ۱۳۹۶ توسط علیرضا جعفری در مورد اشیای فلزی گورستان لفورک مطالعات متالوگرافی انجام گردید. «نتیجه این آزمایش نشان می‌دهد که بیشتر اشیای فلزی مکشوفه از گورستان لفورک واقع در مازندران در شمال ایران به شیوه چکش کاری گرم ساخته شده‌اند» [3].

۳. مواد و روش‌ها

تحقیق حاضر به روش تحلیلی و بر مبنای مطالعات میدانی و آزمایشگاهی انجام گرفته است. آثار فلزی مورد استفاده در این تحقیق، از کاوش‌های باستان‌شناسی منطقه شمال ایران و مخزن موزه ملی ایران جمع‌آوری گردید و پس از نمونه‌برداری، جهت انجام آزمایش متالوگرافی به بخش آزمایشگاه مواد و متالورژی دانشگاه صنعتی شریف ارسال گردید. با استفاده از مطالعات میکروسکوپ الکترونی روبشی به تحلیل اطلاعات در رابطه با موضوع مورد بحث پرداخته شده است. در این تحقیق هفت نمونه از آثار فلزی برای آزمایش متالوگرافی انتخاب گردید، که پنج نمونه از آن‌ها مربوط به منطقه شمال غرب ایران و دو نمونه از آن‌ها مربوط به منطقه شمال ایران هستند. از دلایل مهم انتخاب این نمونه‌ها (به‌ویژه نمونه‌هایی که از منطقه شمال غرب ایران به دست آمدند)، نزدیکی محوطه‌های مورد استناد در این نوشتار از نظر جغرافیایی به یکدیگر و همچنین وجود معادن فلز و منابع سوخت بوده است.

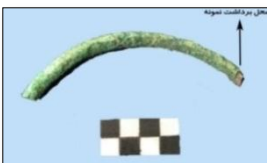

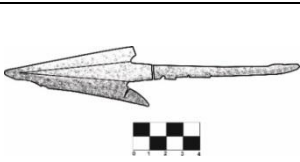

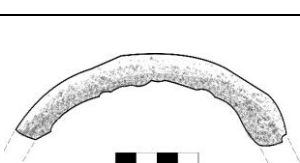
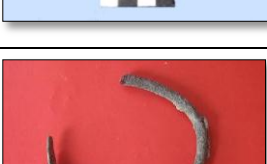
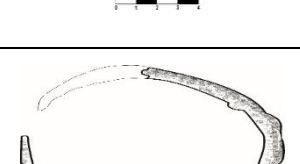

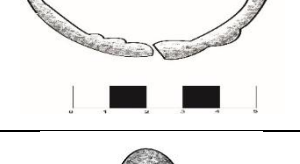

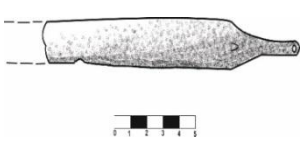
۴. عوامل مؤثر در تحولات فلزگری منطقه

شمال و شمال غرب ایران در عصر آهن

یکی از دلایل پیشرفت فن و هنر فلزگری محوطه‌های عصر آهن شمال غرب ایران، وجود معادن فراوان سنگ مس و سنگ آهن در این منطقه بوده است. "در

جدول ۱: معرفی هفت شی فلزی محوطه‌های عصر آهن ایران جهت انجام آزمایش متالوگرافی

Table 1: Introduction Of Seven Metal Objects Of Iron Age Sites In Iran For Testing Metallography

Sample	نام اثر Object Name	نام محوطه Site Name	دوره تاریخی Historical Period	تصویر Figure	ترسیم فنی Technical Drawing
1	دستبند مفرغی Bronze Bracelet	محوطه حسنلو، نقده لایه IV، گور شماره ۲۳ Hasanlu, Layer IV Grave 23	عصر آهن II Iron Age II		
2	سرپیکان مفرغی Bronze Arrow Head	محوطه کردلر تپه، حوزه دریاچه ارومیه، لایه II Kordlar, Tepe Region Urmia Lake Layer II	عصر آهن II Iron Age II		
3	النگوی مفرغی Bronze Bracelet	محوطه هفتوان تپه، حوزه دریاچه ارومیه، لایه IV Haftovan, Tepe Region Urmia Lake Layer IV	عصر آهن II Iron Age II		
4	طوق مفرغی Bronze Necklace	گورستان مسجد کبود تبریز گور شماره ۸۱/۳۱ Masjed Kabud Cemetery Grave 81/31	عصر آهن II Iron Age II		
5	زنگوله مفرغی Bronze Bells	محوطه زیویه، شهرستان سقز Zivieh, Saqez	عصر آهن II Iron Age II		
6	خنجر مفرغی Bronze Dagger	گورستان گوهر تپه، شهرستان بهشهر، لایه II Gohar Tepe, Cemetery Layer II	عصر آهن III Iron Age III		
7	خنجر آهنی Iron Dagger	گورستان لفورک، سواد کوه، لایه II Lafurak, Cemetery Layer II	عصر آهن II Iron Age II		

شکل ۱: کارگاه آهنگری مکشوفه از محوطه شیشار تپه در شمال ایران [8]
 Fig 1: Forging Workshop Discovered of Shishar Tepe In North Iran

شکل ۳: قالب تهیه شمش فلز، مکشوفه از شیشار تپه در مازندران [8]
 Fig 3: Mold of Metal Ingot Discovered From Shishar Tepe In Mazandaran

شکل ۲: قالب تهیه شمش فلز، مکشوفه از شیشار تپه در مازندران [8]
 Fig 2: Mold of Metal Ingot Discovered From Shishar Tepe In Mazandaran

است [13] (جدول ۱).

محوطه هفتوان تپه: محوطه باستانی هفتوان تپه در ۱۵ کیلومتری شمال غربی دریاچه ارومیه قرار دارد، که در سال ۱۹۵۶ میلادی توسط چارلز برنی مورد کاوش قرار می‌گیرد. "این محوطه ۸ لایه استقراری دارد، که لایه‌های ۳ تا ۵ آن مربوط به عصر آهن هستند" [14] (جدول ۱).

گورستان مسجد کبود: گورستان مسجد کبود در نزدیکی شهر تبریز واقع شده، که توسط علیرضا هژبری نوبری در سال ۱۳۷۹ خورشیدی مورد کاوش قرار می‌گیرد. "به‌عنوان یک محوطه باستانی دارای آثار به‌ویژه

محوطه حسنلو: "این محوطه در ۹ کیلومتری شمال شرقی نقده قرار گرفته است، که در سال ۱۹۵۷ م. توسط رابرت دایسون مورد کاوش قرار می‌گیرد" [11]. این محوطه ۱۰ لایه استقراری دارد. لایه ۷ حسنلو مربوط به عصر آهن I، لایه IV حسنلو مربوط به عصر آهن II، و لایه III آن مربوط به عصر آهن III است" [12] (جدول ۱).

محوطه کردلر تپه: کردلر تپه در ۱۳ کیلومتری جنوب شهر ارومیه قرار دارد، که در سال ۱۹۷۲ م. توسط لپیتر مورد کاوش قرار می‌گیرد. "این محوطه دارای چهار لایه استقراری است و هم‌زمان با حسنلوی IV و V

لایه استقرار دارد و بیشتر آثار آن مربوط به عصر آهن III است" [19] (جدول ۱).

۶. آماده‌سازی نمونه‌ها جهت انجام آزمایش متالوگرافی

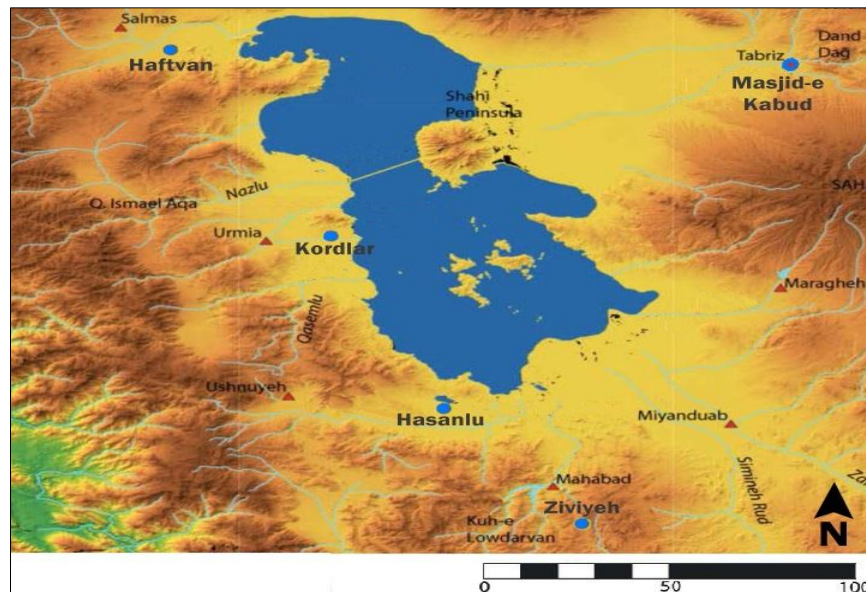
در این پژوهش ابتدا هفت نمونه فلزی از محوطه‌های مختلف عصر آهن شمال و شمال غرب ایران از طریق مخزن موزه ملی تهران و اشیای مکشوفه از کاوش‌های علمی جمع‌آوری گردید و سپس برای انجام آزمایش‌های متالوگرافی به آزمایشگاه دانشگاه صنعتی شریف تهران ارسال گردید. برای انجام آزمایش متالوگرافی بر روی نمونه‌های فلزی، ابتدا با یک وسیله تیز قسمتی از نمونه‌های فلزی را برش زدند. در این قسمت سعی شد تا از سالم‌ترین قسمت نمونه‌ها برش زده شود، زیرا اگر قسمتی از فلز که برش زده می‌شود دارای خوردگی زیاد باشد، نمی‌توان به‌طور دقیق نتایج حاصل از آن را مورد ارزیابی قرار داد. "بعدها این مرحله نمونه‌ها در یک ماده غیرفلزی مانند پلاستیک جای داده می‌شوند تا راحت‌تر بتوانند آن‌ها را پولیش کنند، که اصطلاحاً به این عمل مانیتینگ گفته می‌شود. بعد سطح نمونه‌های فلزی به‌وسیله پودر کاربید سیلیسیم ساییده شده و در مرحله

دوره آهن با شاخص اسکلتهایی مدفون همراه با سفال‌های خاکستری و اشیای فلزی شناخته‌شده است" [15]. عمده‌ترین اشیای فلزی به‌دست‌آمده از این محوطه ابزارهای جنگ و اشیای زینتی هستند" [16] (جدول ۱).

محوطه زیویه: "محوطه زیویه در ۴۵ کیلومتری جنوب شرقی شهرستان سقز قرار دارد، که در سال ۱۹۶۴ م. توسط دایسون و کرافورد و در سال ۱۳۵۴ خورشیدی توسط معتمدی مورد کاوش قرار می‌گیرد" [17] (جدول ۱).

محوطه گوهر تپه: "گوهر تپه در روستای رستم کلا در نزدیکی شهرستان بهشهر استان مازندران واقع شده است، که در سال ۱۳۸۱ خورشیدی توسط علی ماهفروزی مورد کاوش قرار می‌گیرد. "این محوطه ۱۶ لایه استقرار دارد، که لایه‌های فوقانی آن مربوط به عصر آهن است" [18] (جدول ۱).

گورستان لفورک: گورستان لفورک در شهرستان سوادکوه استان مازندران واقع شده است، که در سال ۱۳۸۴ توسط مهدی عابدینی مورد کاوش قرار می‌گیرد. "این محوطه یک گورستان عصر آهن است که چهار

شکل ۴: نقشه جغرافیایی محوطه‌های عصر آهن منطقه شمال غرب و حوزه دریاچه ارومیه [20]

Fig 4: Geographic Map Of The Iron Age Sites Of North West And Region Urmia Lake

پرداخت خشن به‌وسیله پودر الماس سطح نمونه‌ها | سباد زده می‌شود. در مرحله بعد که پرداخت نهایی

است. این نمونه حاوی مقدار زیادی اکسید و سولفید در ساختار خود است، زیرا دانه‌های سیاه‌رنگی که در تصویر مشاهده می‌شوند، نشان‌دهنده مقدار اکسید در ساختار این دستبند مفرغی است (جدول ۲).

نتیجه آزمایش نمونه ۴:

این نمونه دارای ساختار کار گرم است و دانه‌های هم‌محور و نزدیک به هم نشان‌دهنده فرآیند حرارتی بر روی این نمونه است. بنابراین با استفاده از روش چکش کاری گرم یا همان تکنیک آهن‌گری ساخته شده است. حفره‌های سیاه‌رنگی که بر روی تصاویر متالوگرافی دیده می‌شوند، میزان اکسید شدن و خوردگی شی فلزی را نشان می‌دهند (جدول ۲).

نتیجه آزمایش نمونه ۵:

نتیجه آزمایش فوق بر روی این نمونه فلزی ساختار ریخته‌گری را نشان می‌دهد. همان‌طور که قبلاً نیز اشاره گردید و در تصاویر نیز دیده می‌شود، وجود کریستال‌های شاخه‌ای در سطح فلز نشان می‌دهد که شی موردنظر با استفاده از تکنیک ریخته‌گری قالب‌ریزی شده است. این نمونه مقدار بسیار کمی اکسید را در خود داشته است (جدول ۲).

نتیجه آزمایش نمونه ۶:

نتیجه آزمایش فوق ریزساختار شامل دانه‌های هم‌محور است که در داخل بعضی دانه‌ها، دانه‌های کوچک‌تر و شاید دوقلویی تشکیل شده است. این ساختار نشان می‌دهد که روی این نمونه کار چکش کاری گرم انجام شده است. در این تصویر دانه‌هایی را مشاهده می‌کنیم که در جهت خاصی کشیده شده‌اند. کشیده شدن دانه‌ها در یک جهت و وجود دانه‌های ریز در داخل تعدادی از دانه‌ها نشان می‌دهد که این نمونه با چکش کاری و یا آهن‌گری در دمای بالا ساخته شده است. همچنین در ریزساختار، فاز آبی‌رنگ دیده می‌شود، که نشان‌دهنده آخال‌های مس است (جدول ۲).

نتیجه آزمایش نمونه ۷:

نتیجه آزمایش نمونه ۷: همان‌طور که در تصاویر متالوگرافی دیده می‌شود در قسمت‌های مختلف این نمونه، دانه‌بندی متفاوت است و اندازه دانه‌ها باهم

است، سطح نمونه‌ها به وسیله پودر آلومینا و آب مقطر پولیش داده شده تا تمامی خراش‌ها و لایه‌های بسیار ریز از سطح نمونه‌ها پاک شوند [21]. بعد از این مراحل ساختن مرز دانه‌ها نمونه‌های متالوگرافی اچ شدند و این کار با فرو کردن سطح نمونه‌های پولیش شده در یک محلول ضعیف اسیدی صورت گرفت و در نهایت نمونه‌های فلزی داخل میکروسکوپ الکترونی قرار داده شدند. بر روی تصاویر میکروسکوپی نمونه‌هایی که به روش ریخته‌گری ساخته شده‌اند، کریستال‌هایی به صورت شاخه‌ای دیده می‌شوند و بر روی تصاویر میکروسکوپی نمونه‌هایی که به روش چکش کاری گرم ساخته شده‌اند، دانه‌های هم‌محور و باز تبلور یافته و خطوط دوقلویی قابل مشاهده هستند.

۷. نتایج و یافته‌ها

نتیجه آزمایش نمونه ۱:

این نمونه دارای ساختار کار گرم است و با روش چکش کاری گرم به آن شکل موردنظر را داده‌اند. با مشاهده این نمونه در زیر میکروسکوپ به خوبی می‌توان دانه‌های هم‌محور را مشاهده نمود. حفره‌های ایجاد شده که در تصویر هم قابل مشاهده است، بر اثر خوردگی و عمل سولفیداسیون به وجود آمده است (جدول ۲).

نتیجه آزمایش نمونه ۲:

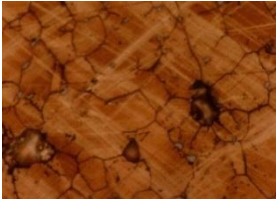
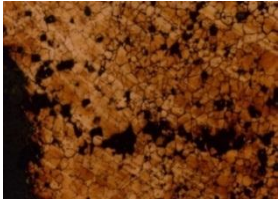
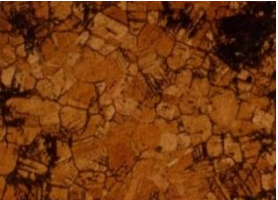
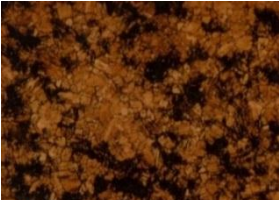
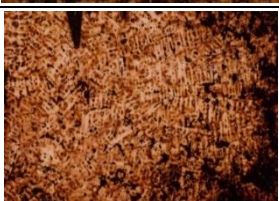
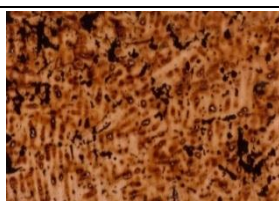
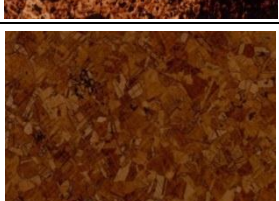
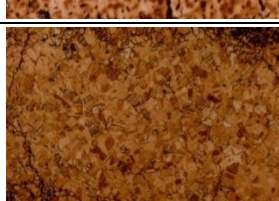

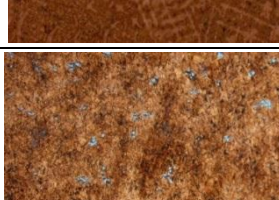
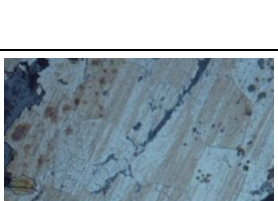
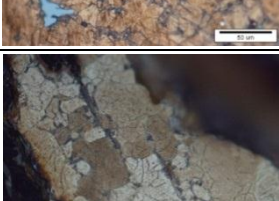
این نمونه نیز دارای ساختار گرم بوده و با تکنیک چکش کاری گرم ساخته شده است. دانه‌های هم‌محور در این تصویر نشان‌دهنده اعمال فرآیند حرارتی بر روی این نمونه است. همچنین بر روی تصویر فوق حفره‌هایی سیاه‌رنگ دیده می‌شود که بر اثر خوردگی و سولفیداسیون به وجود آمده‌اند (جدول ۲).

نتیجه آزمایش نمونه ۳:

این دستبند برخلاف دستبند مکشوفه از حسنلو، ساختار ریخته‌گری را نشان می‌دهد. شاید علت آن قطر زیاد مفتول بوده باشد، که به جای چکش کاری از تکنیک ریخته‌گری برای ساخت آن استفاده شده است. بر روی تصاویر میکروسکوپی آن کریستال‌هایی به صورت شاخه‌ای دیده می‌شوند، که این نشان می‌دهد نمونه فوق به روش ریخته‌گری ساخته شده

جدول ۲: مستندنگاری میکروسکوپی نمونه‌های مورد مطالعه

Table 2: Microscopic documentation of the studied samples

sample	بزرگنمایی ۶۵۰ برابر Magnification 650 X	بزرگنمایی ۱۲۰ برابر Magnification 120 X	بزرگنمایی ۶۵ برابر Magnification 65 X	روش ساخت Technic of Making
1				چکش کاری گرم Hot Working Hammer
2				چکش کاری گرم Hot Working Hammer
3				ریخته‌گری Casting
4				چکش کاری گرم Hot Working Hammer
5				ریخته‌گری Casting
6				چکش کاری گرم Hot Working Hammer
7				چکش کاری گرم Hot Working Hammer

دارند. به همین دلیل دارای میزان قلع بیشتری هستند. تصاویر میکروسکوپی زنگوله مفرغی زیویه و دستبند مفرغی هفتوان تپه نیز دارای ساختار یوتکتیک (Eutectic) و لایه‌های موجود بر روی شی هستند. در واقع این دو نمونه فلزی دارای ساختار دندریتی (Dendritrici) در بدنه خود هستند و این نشان‌دهنده استفاده از روش ریخته‌گری در ساخت آن‌ها است. حفره‌های تیره‌رنگ در سرتاسر این تصاویر میکروسکوپی دیده می‌شوند، که این حفره‌ها بر اثر خوردگی در سطح ماتریس به وجود آمده‌اند. "با توجه به پژوهش‌هایی که موری (Morrey) و ماکسول-هیسلاپ (Maxwell-Hyslop) بر روی آثار فلزی محوطه‌های عصر آهن منطقه شمال غرب ایران انجام داده‌اند، با مشاهده قالب‌های سنگی ذوب فلز که بیشتر این قالب‌ها مربوط به ابزارهای جنگ بودند، به این مهم دست یافتند که اکثر ابزارهای جنگ مکشوفه از این منطقه به‌ویژه محوطه حسنلو به روش ریخته‌گری ساخته شده‌اند" [1]. به‌طور کلی در محوطه‌های عصر آهن منطقه شمال غرب، اشیایی که دارای حجم و تزیینات بیشتر هستند، به روش ریخته‌گری قالب‌ریزی شده‌اند و اشیایی که دارای حجم کمتر و شکل ساده‌تری هستند، به روش چکش‌کاری گرم ساخته شده‌اند. در حالی که با توجه به پژوهش‌ها و آزمایش متالوگرافی که بر روی تعدادی از آثار فلزی محوطه‌های عصر آهن شمال ایران به‌ویژه مازندران صورت گرفت، مشخص گردید که بیشتر ابزارهای جنگ مکشوفه از این محوطه‌ها به روش چکش‌کاری گرم ساخته شده‌اند و شکل بسیار ساده‌ای دارند. از لحاظ سبک و روش ساخت در اشیای مکشوفه از محوطه‌های عصر آهن منطقه مازندران برخلاف شمال غرب ایران، اشیای فلزی با روش‌های ساخت پیچیده و تزیینات پر طمطراق دیده نمی‌شوند. شاید بتوان گفت به دلیل وجود دولت‌های نیرومندی چون اورارتو و مانا در همجواری منطقه شمال غرب که فلزگران بسیار ماهری بودند، فن و هنر فلزگری این منطقه از ایران نیز تحت تأثیر فلزگری این دولت‌های قدرتمند قرار گرفت. به همین دلیل اشیای فلزی مکشوفه از محوطه‌های عصر آهن شمال غرب به‌ویژه حسنلو به لحاظ فن و سبک

تفاوت دارد. در ساختار دانه‌بندی، بیشتر دانه‌های هم‌محور دیده می‌شوند. اما ریز بودن دانه‌ها در بعضی قسمت‌ها می‌تواند ناشی از تبلور مجدد به هنگام کار آهنگری بوده باشد. همچنین در زیر ساختار نمونه موردنظر، فاز تیره‌رنگ در مرز دانه‌ها دیده می‌شود که احتمالاً نشان‌دهنده اکسید است. بنابراین با توجه به آزمایش‌های انجام‌شده، خنجر آهنی موردنظر به‌وسیله تکنیک کار گرم یا آهنگری ساخته شده است (جدول ۲).

۸. بحث در نتایج و یافته‌ها

بر اساس نتایج به‌دست‌آمده از آزمایش‌های متالوگرافی و تصاویری که به‌وسیله میکروسکوپ الکترونی روبشی تهیه گردید، مشخص شد که دو روش چکش‌کاری گرم و ریخته‌گری از روش‌های اصلی ساخت اشیای فلزی محوطه‌های عصر آهن شمال و شمال غرب ایران بوده است. بر روی محصولات چکش‌کاری شده پس از ریخته‌گری، کار مکانیکی مانند آهنگری و نورد انجام می‌شود. به همین دلیل ریزساختار آن‌ها در زیر میکروسکوپ متفاوت است. بر روی تصاویر میکروسکوپی الکترونی مفرغی حسنلو، سرپیکان مفرغی کردلر تپه، طوق مفرغی مسجد کبود، خنجر مفرغی گوهر تپه و خنجر آهنی گورستان لفورک، دانه‌های هم‌محور بسیار نزدیک به هم نشان داده شده‌اند. این دانه‌ها دارای ابعاد بسیار ریزی هستند. در واقع سایز کوچک دانه‌ها حاکی از چرخه کار مکانیکی- گرمایی بیشتر است. "فلزکاران باستان، از تابکاری برای بازگرداندن خاصیت انعطاف‌پذیری به آلیاژ مفرغ استفاده می‌کردند، که این درمان گرمایی سبب بهبود خاصیت شکل‌پذیری به مفرغ و ارتقا فرایند تبلور مجدد دانه‌ها می‌شده است" [22]. بر روی تصاویر میکروسکوپی الکترونی این نمونه‌ها نیز تیره و روشن بودن نواحی مختلف به دلیل تفاوت در میزان قلع در این نواحی است. چنانکه نواحی پر قلع، دارای رنگ روشن‌تر و نواحی کم قلع، دارای رنگ تیره‌تر هستند. بر روی تصاویر نمونه‌های ۱-۲-۴ و ۶ تعداد دانه‌هایی که دارای رنگ روشن هستند، بیشتر از دانه‌هایی است که رنگ تیره‌تر

تابکاری انجام شده بر روی قطعات با توجه به ضخامت کم اشیاء و اندازه دانه‌ها و همچنین تنش موجود در ریزساختار به خوبی مشخص است. در نمونه شماره ۷ که مربوط به خنجر آهنی است، مغزه دار شدن در ریزساختار نمونه، به دست آمده است. این بقایا به صورت خطوط تیره تقریباً موازی در روی ریزساختار دانه‌های نمونه فوق دیده می‌شود و این بدان علت است که عملیات ترمومکانیکی (Thermomechanical) انجام شده بر روی قطعه کافی نبوده و به رغم تغییر ایجاد شده در ریزساختار، حالت مغزه دار شدن در آن باقیمانده است. مشاهدات مقطع عرضی نمونه‌های ۳ و ۵ نیز نشان می‌دهد که این دو نمونه دارای ساختار دندریتی در بدنه خود هستند. یعنی بر روی تصاویر میکروسکوپی آن‌ها یک ساختار شاخه‌ای از کریستال‌ها دیده می‌شود که نشان می‌دهد این نمونه‌ها به روش ریخته‌گری قالب‌ریزی شده‌اند. به لحاظ سبک ساخت، تفاوت در فن و سبک فلزکاری محوطه‌های عصر آهن شمال غرب و منطقه مازندران در شمال ایران می‌تواند با وجود امپراطورهای قدرتمند در همجواری محوطه‌های عصر آهن منطقه شمال غرب ایران در ارتباط باشد.

ساخت دارای پیچیدگی‌های بیشتری نسبت به محوطه‌های عصر آهن منطقه مازندران در شمال ایران هستند، که در آن‌ها حکومت‌های بومی و محلی وجود داشته است.

۹. نتیجه‌گیری

مطالعات میکروسکوپی اشیای فلزی نشان می‌دهد که تعداد زیادی ترکیبات سولفید مس در نمونه‌های فلزی مورد آزمایش وجود دارد. وجود آخال‌های سولفید مس پخش شده در سطح ماتریس فلزی و کشیده شدن در راستای طولی در ریزساختار آلیاژهای مس باستان، می‌تواند بیانگر استفاده از سنگ معدن‌های اکسیدی همراه با مقداری سنگ معدن سولفید مس برای استحصال باشد. مشاهدات مقطع عرضی نمونه‌های ۱-۲-۳-۴ و ۶-۷ نشان می‌دهد، که اشیای مفرغی مورد مطالعه با استفاده از روش چکش‌کاری و تابکاری متعاقب، برای بازگرداندن قابلیت‌پذیری به قطعه ساخته شده‌اند. دانه‌های باز تبلور یافته و خطوط دوقلویی این تصاویر نشان می‌دهند که بر روی این نمونه‌ها ابتدا چکش‌کاری گرم و یا چکش‌کاری سرد به همراه تابکاری صورت گرفته است. میزان و شدت کار و

References

- [1] Talai H. Archaeology and Art of Iran in First Millennium BC. Tehran: Samt, 2006, 79-80. [in Persian]
[طلایی حسن. باستان‌شناسی و هنر ایران در هزاره اول قبل از میلاد. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۱، ۸۰-۷۹.]
- [2] Farokh F. Metallurgical industry in ancient Iran. J Coll Eng 1971, 2: 1-9. [in Persian]
[فرحان فرخ. صنایع فلزی در ایران باستان. نشریه دانشکده فنی دانشگاه تهران ۱۳۵۰، ۲: ۲۹-۲۵.]
- [3] Jafari A. Microscopic Studies on Ancient Iron Objects Discovered From Archaeological Excavation North of Iran. Hamedan: Iranian Archaeological Research, 2017, 7(15): 131-147. [in Persian]
[جعفری علیرضا. مطالعات میکروسکوپی بر روی اشیای آهنی باستانی به دست آمده از کاوش‌های باستان‌شناسی
- شمال ایران. همدان: پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران ۱۳۹۶، ۷(۱۵): ۱۳۱-۱۴۷.]
- [4] Majid Zadeh Y. Metal And Metallurgy In Ancient Iran. Tehran: Farhang 1985, 35-38. [in Persian]
[مجید زاده یوسف. فلز و فلزگری در ایران باستان. تهران: نشر نامه فرهنگ ایران ۱۳۶۴، ۳۸-۳۵.]
- [5] Pigott VC. The emergence of iron use at Hasanlu. Expedition 1989; 31: 67.
- [6] Tohidi N. The Revolution of Iron And Steel Production In Iran And The World. Tehran: Amir Kabir, 1985. [in Persian]
[توحیدی ناصر. سیر تکامل تولید آهن و فولاد در ایران و جهان. تهران: نشر امیرکبیر ۱۳۶۴.]
- [7] Dyson RH. Notes on weapons and chronology in northern Iran around 1000 BC. Nederlands historisch-archaeologisch instituut in het Nabije Oosten, 1964.

- [8] Abedini Araghi M. Report of Excavation In Shishar Tepe. Mazandaran, 2015. [in Persian]
 [عابدینی عراقی مهدی. گزارش حفاری شیشار تپه. مازندران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری، ۱۳۹۴.]
- [9] Harris MV. Glimpses of an iron age landscape. Expedition 1989; 31: 12.
- [10] Badii R. Comprehensive geography of Iran. 1983. [in Persian]
 [بدیعی ربیع. جغرافیای مفصل ایران. تهران: نشر اقبال، ۱۳۶۲.]
- [11] Burton- Brown T. Azerbaijan ancient and modern. J R Cent Asian Soc 1949; 36: 168–177.
 [doi.org/10.1080/03068374908731328]
- [12] Dyson RH. Rediscovering Hasanlu. Expedition 1989; 31: 3–11.
- [13] Dollfus G, Huff D, Bivar ADH, et al. Survey of Excavations in Iran—1976. Iran 1977; 15: 169–182.
 [doi.org/10.2307/4300574]
- [14] Burney C. Excavations at Haftavān Tepe 1968: First Preliminary Report. Iran 1970; 8: 157–171. [doi.org/10.2307/4299640]
- [15] Hejebri Nobari A. Preliminary Report of The Second Season of Excavation In Masjed Kabud Site. Tehran, 2000. [in Persian]
 [هژبری نوبری علیرضا. گزارش مقدماتی دومین فصل کاوش در محوطه باستانی مسجد کبود تبریز. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور و مرکز تحقیقات باستان‌شناسی دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۹.]
- [16] Hejebri Nobari A. Preliminary Report of The Third Season of Excavation In Masjed Kabud Site. Tehran, 2001. [in Persian]
 [هژبری نوبری علیرضا. گزارش سومین فصل کاوش باستان‌شناختی محوطه باستانی مسجد کبود تبریز. تهران: پژوهش مشترک دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس و سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۰.]
- [17] Sheikhi M. The Treasure of Zivieh. Tehran: Pazineh, 2014. [in Persian]
 [شیخی مهتا. آثار گنجینه زیویه. تهران: نشر پازینه، ۱۳۹۳.]
- [18] Mahfrouzi A. Report of Excavation In Gohar Tepe Iron Age Cemetery. Mazandaran, 2007. [in Persian]
 [ماهفروزی علی. گزارش حفاری گورستان عصر آهن گوه‌ر تپه. مازندران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری، ۱۳۸۶.]
- [19] Abedini Araghi M. Report of Excavation In Lafurak Iron Age Cemetery. Mazandaran, 2005. [in Persian]
 [عابدینی عراقی مهدی. گزارش حفاری گورستان عصر آهن لفورک. مازندران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری، ۱۳۸۴.]
- [20] Danti MD. Hasanlu V: The Late Bronze and Iron I Periods. University of Pennsylvania Press, 2013.
 [doi.org/10.9783/9781934536629]
- [21] Rabiee A. Metallography Laboratory. Tehran: Jazil, 2006. [in Persian]
 [افسانه ربیعی. آزمایشگاه متالوگرافی. تهران: نشر جزیل، ۱۳۸۵.]
- [22] Yavari F, Abbas Nejad R, Mortazavi M, et al. Metallographic Review SEM-EDS and ICP-OES of Bronze Age Three Alloy Objects Discovered from Southern of Halil-Rud Basin-Jiroft. Pazhohesh-Ha-Ye Bastanshenasi Iran 2015; 10: 67–82. [in Persian]
 [یاوری فاطمه، رحمت عباس نژاد، محمد مرتضوی، نادر علی‌دادی سلیمانی. بررسی متالوگرافی ICP-OES و SEM-EDS سه شیء آلیاژی عصر مفرغ مکشوف از بخش جنوبی حوضه هلیل‌رود، چیرفت. همدان: پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران ۱۳۹۴، ۱۰: ۶۷–۸۲.]